

Василь Івашків

**КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО
ТА ЙОГО МІСЦЕ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ
ТА КУЛЬТУРНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Діяльність Братства² святих Кирила й Методія попри те, що воно є яскравою сторінкою споконвічного прагнення нашого народу до національної незалежності, усе ще залишається на периферії української науки. Частково це зрозуміло, адже Україна тривалий час перебувала у неймовірно важкій колоніальній залежності від свого споконвічного ворога московії/росії, всіляко захищала такі студії й радянська влада.

Час утворення Братства переважно визначається приблизно (кінець 1845 – початок 1846 року). Василь Білозерський на очній ставці з Миколою Гулаком 15 травня 1847 року заявив: «наприкінці 1845 і на початку 1846 рр. Гулак із Костомаровим і з ним, Білозерським, зійшлися для спільних занять, назвавши свій союз товариством; що через деякий час надали цьому товариству ім'я св. Кирила і Методія і придумали мати персні чи образи в ім'я цих святих» (Кирило-Методіївське товариство, 1990, т. 1: 177)³.

---

² Науковці називають цей гурток молодих українців і товариством, і Братством. Докладніше про це див. Луняк, 2002: 74–79.

³ Усі російськомовні документи і цитати з цього видання подано у перекладі українською мовою.

Слова В. Білозерського означають, що М. Гулак, М. Костомаров та сам Білозерський і були ініціаторами утворення Братства, а також про те, що Гулак, на противагу Костомарову й Білозерському, стійко додержувався вимог Статуту Братства⁴, а відтак і був покараний найсуворіше. Така ситуація пов'язана також і з тим, що є вагомі підстави саме М. Гулака вважати засновником Братства (див. Глизь, 2013: 362).

Сам факт існування Братства часто ігнорувався, або його ідеологія подавалася вкрай тенденційно. У таких випадках зазвичай мова йшла про «два крила» всередині Братства – революційне, демократичне (тим представником традиційно вважали Тараса Шевченка; свідченням тут може бути фільм 1951 року «Тарас Шевченко» із Сергієм Бондарчуком у головній ролі) та реакційне, націоналістичне (Пантелеймон Куліш), причому переважно без жодних покликань на джерела – Програму, Статут, відозви, протоколи допитів; до уваги не бралось навіть листування братчиків⁵. Якщо постать Миколи Костомарова все ж згадувалася в таких «працях» чи художніх творах, то про Миколу Гулака, Василя Білозерського (вони разом із Костомаровим постають реальними

---

⁴ Вимога Статуту полягала в тому, що «ніхто із членів не повинен заявляти про існування та склад братства тим, які не вступають або [не] подають надії вступити до нього» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, Т. 1: 152).

⁵ Тим часом, як писав Пантелеймон Куліш в оповіданні-спогаді «Історичне оповідання», київська молодь (тобто кирило-методіївці) «була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіазму» (Куліш, 1882: 8).

засновниками Братства), про Опанаса Марковича та інших практично не йшлося.

Закономірно, що реальною причиною такого ставлення була виразна патріотична складова діяльності Братства – саме за це усіх його учасників жорстоко покарали (вирок було оголошено 30 травня 1847 р.): після утримання в казематі III Відділення їх заслали у різні віддалені місця російської імперії. Чи не найважче випробування випало на долю Гулака. Після каземату його ув'язнили у Шліссельбурзькій фортеці, в якій він перебував три роки до початку червня 1850 р., а потім був етапований у Перм⁶.

Так звана російська демократична інтелігенція ніяк не виступала проти таких переслідувань, а натомість вітала їх. Ось що, приміром, писав її «лідер», критик В. Белінський у грудні 1847 року: «Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його, якби я був його суддею, я зробив би не менше. Я маю особисту ворожнечу до такого роду лібералів». Цей «революціонер-демократ» навіть звинувачував кирило-методіївців у посиленні цензурного тиску на тодішню пресу, але виправдовував переслідування українських патріотів, бо «який уряд дозволить у друці

---

⁶ Таке покарання, мабуть, було зумовлено значущістю ролі М. Гулака в Братстві, адже, як припускав З. Гуревич, «саме Гулак був за ініціатора й надихача в справі перетворення “круга лиц, занимающихся славянством”, в організацію нелегальну, конспіративну, централізовану для боротьби з “ворогом” — царатом (“Правила”). Саме Гулак вносить у Кирило-Методіївське Братство дух польських революційних організацій і, мабуть, лише він розумів значіння організаційних принципів для здійснення певної програми» (Гуревич, 1928: 18).

пропагувати відокремлення частини держави»: тут ішлося про Кулішеву працю «Повість про український народ» (1846), в якій Белінський вичитав висловлювання про те, що Україна має стати незалежною від росії⁷.

Наукові статті про Братство та видання їхніх матеріалів спорадично з'являлися у роки певної лібералізації, зокрема у період Української держави (1919 рік) та українізації (1920-ті роки) або в українських еміграційних виданнях. Здавалося, що така робота продовжиться в час нашої незалежності: 1990 року нарешті побачив світ тритомний збірник «Кирило-Мефодіївське товариство», а один із його упорядників Іван Глизь 1991 року здійснив видання документів Братства. Однак, цим усе й фактично завершилося⁸.

---

⁷ Докладніше про це див. Івашків, 2016: 50–52. Жандарми III Відділення також розуміли, що Кулішева «Повість про український народ» дуже небезпечна, а тому у своєму висновку наприкінці березня 1847 р. написали, що члени Братства, «роздумуючи про історію, давнину і мову Малоросії, разом з тим (у свої книжки. — *В. І.*) включали натяки і навіть прямі думки про колишню свободу і вільності Малоросії, про те, що почуття свободи там досі не згасло і рано чи пізно спалахне, про права України на самобутність і таке інше. Доказом цього є книги Куліша «Повесть об украинском народе», «Украина» і «Михайло Чарнышенко» — настільки наповнені обурливих думок, що треба дивуватися, як цензор Куторга пропустив першу з них до надрукування» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 3: 293).

⁸ Чи не єдиним свідченням уваги до діяльності кирило-методіївців в останні роки є яскравий художньо-публіцистичний документальний роман відомого українського журналіста Олега Криштопи «Братство» (Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2019. 232 с.). Із художніх творів радянського часу можна назвати роман Романа Іваничука «Четвертий вимір» (1983) про Миколу Гулака.

Отже, не цілком справилися слова відомого українського вченого, автора публікації у 1919 році «Книг буття» Павла Зайцева, котрий слушно вважав, що лише «тепер кожний українець-громадянин, перечитавши цей твір із зрозумілою побожністю й хвилюванням, схоче трохи докладніше узнати літературну історію і оцінити ідейну вартість цього дорогоцінного для нас документу» (Зайцев, 1918: 23)⁹.

Характеристика написаного про Кирило-Методіївське братство могла б стати темою спеціальної об'ємної розвідки, а тому спинюся на розгляді напрацювань лише окремих дослідників¹⁰.

Одним із перших українських вчених про Кирило-Методіївське братство написав Іван Франко в об'ємній рецензії на книгу Юліана Бачинського «“Ukraina Irredenta” (по поводу еміграції)» (Житє і слово. 1895. Т. 4. Кн. 6. С. 471–483). Франко передусім вказав на політичний характер програмних документів кирило-методіївців. За його спостереженням, «в порівнянні до думок російських лібералів і радикалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків, були не менше радикальні і виразні», а політична складова їхньої програми, зокрема «про волю національности і про федеральний зв'язок усієї

---

⁹ У цьому номері журналу «Наше минуле» є й інші матеріали про діяльність Братства, які підготував Павло Зайцев.

¹⁰ Див. також мою передмову «...Не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась Закону Божого» до видання: Закон Божий (Книги буття українського народу), 2024: 3–13).

Слов'янщини», була значно виразніша, хоча такі ідеї свого часу проголошував Міхаїл Бакунін, але від них «сам він і інші радикали російські в пізніших роках геть відбігли» (Франко, 2008: 548).

Оцінюючи діяльність братчиків загалом, Франко зауважив, що вони за цей «перший проблеск широкої самосвідомости» зазнали жорстоких переслідувань, що значно скоригувало їхню подальшу діяльність, а тому думки кирило-методіївців середини 1840-х років «в значній мірі полишилися в сфері теорії і не зробилися живою народною програмою українського народу або хоч би тільки невеличкої меншости української інтелігенції. От тим-то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього, і то власне в ту пору, коли тут люди мусили оглядатися за програмою національною» (Франко, 2008: 548).

Публікація Павла Зайцева привернула увагу до кирило-методіївців українських інтелектуалів 1920-х років, у колі яких помітне місце посідав вчений-архівіст Володимир Міяковський (1888–1972), доробок котрого складають численні праці про діячів Кирило-Методіївського Братства (аналіз цих студій міг би становити основу окремого дослідницького проєкту)¹¹, а також

---

¹¹ Найбільш помітні праці В. Міяковського: «З історії української книжки, П. Видавничі пляни Кирило-Методіївського Товариства». *Книгар.* 1919, № 28. С. 1895–1902; «З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського Братства. I. Записка В. Білозерського про сільські школи. II. Записка М. Костомарова про панславізм. III. Уривок з оповідання Костомарова “Панич Наталич”». *Україна*, 1924, № 1/2. С. 121–134; «Микола Гулак». *Шевченко та його доба*. II. Київ, 1927.

видання матеріалів Братства під псевдонімом Б. Янівський (див. Костомаров, 1947: 3–32)¹².

В одній із своїх найбільш об'ємних праць «Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні)» В. Міяковський зазначив, що зразком для молодих українських патріотів середини 1840-х років були відомі їм таємні товариства (масонські, декабристські та польські). За прикладом масонської ложі з'єднаних слов'ян, яка «мала імення св. Івана, таке товариство 40-х років носило імена також святих – Кирила та Методія, вважаючи їх за символ слов'янського об'єднання» (Міяковський, 1928: 33). До цього дослідник додав і «уживання персня, як знака належності до товариства» (Міяковський, 1928: 33).

Свої думки про Братство дослідник увиразнив у післямові до перевидання «Книг буття українського народу» та їхніх програмних документів, яке здійснив уже в еміграції під псевдонімом Б. Янівський. Відзначивши, що «серед політичних творів в українській літературі нема більш цільного і хвилюючого твору, як “Книги Битія Українського Народу”», автор висловив жаль

С. 114–153 (також окрема відбитка); «Опанас Маркович у Кирило-Методіївському Братстві». *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 20–45 (також окрема відбитка); «Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні)». *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. II. С. 33–98 (також окрема відбитка); «Закордонні емісари Кирило-Методіївського братства». *Наше Життя*. 1947. № 19. С. 3–4; «Шевченко і Кирило-Методіївське братство». *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1990. Т. ССХХІ. Праці філологічної секції. С. 70–92 та ін.

¹² Особливістю цього видання є текстологічні зіставлення різних редакцій «Книг буття» (див. Костомаров, 1947: 36–40).

щодо того, що цей твір, «призначений на те, щоб піднести національну свідомість і гідність української нації, не знайшов поширення в сучасному йому громадянстві, бо був так само, як і автор його, ізольований від громадянства на довгі роки» (Янівський, 1947: 41).

У 1920-ті роки про Братство писали Микола Зеров (див. його лекції «Київські романтики та Кирило-Мефодіївське братство» і «Книги буття українського народу» із курсу «Українське письменство ХІХ століття», прочитані 1927/28 навчального року студентам Київського Інституту Народної Освіти) та Зиновій Гуревич. Якщо М. Зеров свої міркування обмежив двома академічними лекціями (див. Зеров, 1990: 135–145), то З. Гуревич написав окрему монографію, в якій попри загально вичерпне використання наявних тоді джерел¹³ та окремі його цікаві і влучні міркування наявний виразний вплив «марксистського» підходу до означеної теми. Це врешті було цілком закономірно, адже робота була виконана в «Українському інституті марксизму».

Ось як дослідник сформулював мету своєї монографії: «показати, з одного боку, поступовий характер цього Братства, носія “нового порядку, который наступит может”, в умовах самодержавного крѣпацького режиму та феодально-станових відносин, а

---

¹³ Автор зазначив, що академік Д. І. Багалій та проф. В. В. Міяковський значно полегшили йому працю «у вивченні бібліографії питання, про що, звичайно, автор з подякою згадує» (Гуревич, 1928: 5).

з другого боку, виявити всю обмеженість, половинчастість та нерішучість, що лежить на соціальній фізіономії кирило-методіївців — така наша мета» (Гуревич, 1928: 5).

Висвітлюючи питання ролі й значення Кирило-Методіївського братства для суспільно-політичного й культурного розвитку України, неможливо оминати праці Дмитра Чижевського, котрий, здається, хоч і не написав про Братство спеціальної статті чи монографії, але аналізував їхню діяльність у своїх українознавчих студіях (маю на увазі хоча б його «Нариси з історії філософії на Україні» (1931), «Історію української літератури (від початків до доби реалізму) (1956) та ін.).

Так, у праці «Нариси з історії філософії на Україні» Д. Чижевський стверджував, що в ідеології кирило-методіївців поєдналися *елементи романтичної традиції*, яка «на Заході в ці часи завмирала», *національно-політичний радикалізм* (в Європі мав соціальні передумови, містив зародки робітничого руху) та *релігійний елемент* у «специфічних формах східного християнства, грецької ортодоксії, що надавав іншим моментам ідеології есхатологічної закраски, спричинився до віри в можливість і неминучу потребу перебудови всього життя людського і суспільства на основі християнської віри» (Чижевський, 2005: 105)¹⁴. Ідеоло-

---

¹⁴ Підтвердженням цьому є слова студента Олександра Тулуба, сказані на допиті 30 березня 1847 р.: «Дух усіх наших розмов був християнським, людинолюбним» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 3: 180).

гію Братства, за Чижевським, втілювали «визначніші представники українського національного руху XIX віку — Шевченко, Куліш, Костомаров і до того ще кілька людей, які, може, і не залишили такого сліду в історії, як троє згаданих, але серед яких були яскраві і оригінальні постаті: Гулак, Білозерський, Навроцький» (Чижевський, 2005: 105–106)¹⁵.

Коротко оглядаючи написане про Братство, хочу відзначити, що важливий внесок у вивчення діяльності Братства зробив відомий український вчений, професор і ректор Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова у Празі, президент ВУАН Леонід Білецький (1882–1955), котрому, зокрема, належить ґрунтовна наукова стаття «“Книга биття українського народу”, як пам’ятка декларації прав україн[ського] народу». Називаючи «Книги буття» «наскрізь політичним твором», першим видатним явищем в історії відродження української державної ідеї, вчений водночас зазначив, що досі ніхто не пробував його проаналізувати з позицій теорії та філософії права.

---

¹⁵ Очевидно, від цих міркувань Д. Чижевського відштовхувався й Джон Сидорук, котрий, аналізуючи витoki ідеології братства, «першим розділив ці джерела на три групи: 1) українські джерела (український фольклор, козацькі традиції, автономізм, народний патріотизм, “Історія русів”, декабризм і, нарешті, діяльність українських письменників і Шевченка); 2) західноєвропейські джерела (національно-визвольні й революційні рухи (особливо польський), християнський соціалізм, Просвітництво, романтизм); 3) панславізм (західні й південні панславісти, російське слов’янофільство, польський національний рух, Міцкевич, “українська школа в польській літературі”)» (Луняк, 2010: 119).

Л. Білецький підкреслив, що треба визнати те, «що Україна впродовж усієї своєї історії була величезною моральною силою на сході Європи і її єдиною формуючою конструктивною силою: вона кликала Польщу до конструктивного порядку, перестерігала її від сваволі, навчала, щоб жила й порядкувала своє життя по правді; так само Україна хотіла, щоб і Москва схилилась до правдивого морального життя, – це є крок великої відваги й колосального національного значення. Ще сміливішим кроком була віра Братчиків в те, що Україна стане великим організуючим осередком сходу Європи, стане тим каменем, яким гордували будівничі, а він ляже в основу нової державної будови як складова частина Нової Європи на сході. І ці думки пророчі були висловлені без малого сто літ тому назад» (Білецький, 1942: 84). Сучасні аналітики, розглядаючи трагічні для нинішньої України події російсько-української війни, часто наголошують на основоположній ролі нашої країни в майбутньому післявоєнному політичному устрої всієї Європи, в якому не має бути місця росії.

Саме Леонід Білецький зауважив, що члени Братства боролися не тільки за природне, «але й Боже право (*jus divinum*) українському народові жити вільно на своїй землі, шукати Бога, вірити в Його, любити Його і бути щасливим» (Білецький, 1942: 93).

Важливим був внесок у висвітлення цієї теми й інших вчених української діаспори. Так, аналізуючи монографію Джона Сидорука «Ідеологія Кирило-Мефодіївців та її витоки» (*Ideology*

of Cyrillo-Methodians and its origin. Winnipeg, Chicago, 1954. 64 p.), Є. Луняк слушно відзначив її виразне антирадянське спрямування, що логічно впливало з головної ідеї праці: «Україна завжди боролася за свою незалежність. Кирило-мефодіївці дали початок політичній боротьбі українства. Три століття Україну душила Росія, потім більшовики, потім Сталін» (цит. за: Луняк, 2010: 119). У своєму ґрунтовному огляді праць про Кирило-Методіївське братство (вчений називає цю організацію товариством) Євген Луняк відзначив внесок у дослідження цієї теми Юрія Луцького, Мар'яна Якубця, Стефана Козака та багатьох інших.

Про діяльність Кирило-Методіївського братства писали й зарубіжні науковці, через роботи котрих європейські суспільно-політичні кола довідувалися про ідеї Братства. Висвітлюючи цю тему, сучасний український дослідник Євген Луняк відзначив «діяльність М. П. Драгоманова, твори якого італійською, французькою та німецькою мовами сприяли популяризації історії Кирило-Методіївського товариства у Європі» (Луняк, 2010: 109). Закономірно, що про Братство переважно йшлося в контексті висвітлення особливостей життя і творчості Тараса Шевченка.

Діяльність кирило-методіївців була в полі зору й українських вчених, котрі жили і працювали в різних країнах. Є. Луняк виокремив Ілька Борщака, котрий як професор «Національної школи східних мов у Парижі [...] 1947 р. [...] видав французькою мовою “Книгу буття українського народу”» (Луняк, 2010: 114).

Справу І. Борщака продовжив французький славіст Жорж Люсіяні у монографії «Книга буття українського народу» (1956). Вчений, за Є. Луняком, головними ідеями кирило-методіївців вважав «любов до людства, демократичні переконання, щирий і глибокий християнізм», вважаючи, що «український месіанізм був відповіддю на месіанізм польський)»¹⁶.

Для справді фахового осмислення ролі й значення Братства в суспільно-політичній та культурній історії України потрібна передусім надійна джерельна база – верифіковане наукове видання всіх його матеріалів: згаданий тритомний збірник «Кирило-Мефодіївське товариство» містить по суті лише документи слідства (до слова, у багатьох із них, зокрема тих, що стосуються Куліша, є неточності й перекручення), що не дає повної картини діяльності самого Братства: відкритими залишається й питання авторства його документів¹⁷. Врешті, відповіді учасників Братства на запитання жандармів далеко не завжди є вираженням їхніх реальних поглядів, адже були зроблені під певним тиском та, очевидно, із прагненням хоча б частково полегшити свою долю. Свідченням цього є слова В. Білозерського про те, що начебто «головна мета товариства полягала в об'єднанні всіх слов'янських

---

¹⁶ Євген Луняк назвав працю Жоржа Люсіяні «найкращим і єдиним у своєму роді дослідженням Кирило-Мефодіївського товариства» (Луняк, 2010: 115).

¹⁷ Сучасний український історик Євген Луняк зазначив, що для французького вченого Жоржа Люсіяні доказом того, що саме Костомаров є автором «Книги буття українського народу», «служить, зокрема, велика кількість русизмів, неприяманних чистій мові Куліша чи Шевченка» (Луняк, 2010: 116).

племен під скіпетром російського імператора» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 177).

Матеріали Братства свідчать якраз про протилежне: братчики прагнули досягти української незалежності. У «Книгах буття українського народу» підкреслювалося: «Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 169; див. також Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 258). Заявляючи про те, що «духовне та політичне єднання слов'ян є справжнім їхнім призначенням, до якого вони повинні прагнути», братчики водночас фіксували, що «при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно бути самостійним» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 150)¹⁸.

Орієнтиром до написання «Книг буття українського народу» дослідники традиційно вважають публіцистичну брошуру Адама Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігримства» (оригінальна назва «*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*»)¹⁹. Зіставляючи ці яскраві політико-філософські трак-

---

¹⁸ Це бачили й жандарми III Відділення. Так, А. Ф. Орлов відзначав національну спрямованість діяльності Братства: «товариство майже втратило з виду спільну мету — об'єднання всіх слов'янських племен — і турбувалося лише про Малоросію, її народність, мову і навіть незалежність» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 56).

¹⁹ Див., зокрема, Козак Степан «Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу»)» (Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1992. Т. ССХХІV. Праці філологічної секції. С. 57–70), його ж «Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське Братство» / пер. з

тати, думаю, варто відштовхуватися від концептуальної тези перекладача «Книг» Міцкевича, авторитетного історика української літератури Миколи Зерова, котрий писав: «Міцкевичу властивий містицизм, сподівання чуда, його “Книги” – розпачливий псалом, тоді як твір Костомарова скоріше – “бойовий політичний маніфест” (хоч і не цілком позбавлений релігійно-містичної форми)» (Зеров, 1990: 140–141; див. також: Гуревич, 1928: 35).

Полишаючи цю тему для подальших наукових досліджень, підкреслю цікаву думку В. Міяковського: «Книги буття» – «твір наскрізь український, в той час, як у Міцкевича немає навіть згадки про Україну, а весь Міцкевичів твір – наскрізь польський. Видержаність обох творів в цих національних кольорах і становить їх оригінальність і своєрідність, що не дозволяє певні паралельні місця тлумачити як механічні запозичення. Навіть в історіософічній частині, де тлумачиться хід розвитку людства в окремих національних формах, викладений у Костомарова цілком самостійно, гармонійно пов’язаний з тою частиною, що являє собою філософію української історії» (Янівський, 1947: 56–57).

польської і ред. М. Лесюка (Івано-Франківськ: Плай, 2004. 254 с.); Дзядевич Т. М. *Ідеологема месіанства в «Книзі польського народу і польського пілігримства» Адама Міцкевича, «Книгах буття українського народу» Миколи Костомарова і циклі «Три літа» Тараса Шевченка* (Наукові записки НаУКМА. 2001. Т. 19. Спеціальний випуск. Ч. 1. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 20–24) та інші. Зіставлення «Книг польського народу» та «Книг буття» здійснив і П. Зайцев (див. Зайцев, 1918: 26–29).

Цей висновок доповнюють слова професора Степана Козака: «“Книги буття українського народу” не тільки наслідують “Книги народу і польського паломництва”, але й написані ніби в опозиції до них» (Козак, 2004: 183).

У статті до своєї публікації «Книг буття українського народу» П. Зайцев написав, що «зміст “Книг битія” відзначається трьома найголовнішими ідеологічними моментами: 1) глибоким євангельським демократизмом; 2) панславистичною тенденцією і 3) піднесенням ідеї національності, офарбованої т. зв. месіянізмом, в даннім разі месіянізмом українським» [Зайцев, 1918: 30]. Коли з першим і третім пунктами загалом можна згодитися, то другий викликає певні застереження щодо сутності цієї панславистичної тенденції. Якщо брати до уваги факт очевидного впливу на зміст «Книг буття» ідей «Книг польського народу» А. Міцкевича, то треба вести мову про антиросійську течію у панславізмі, адже в цих трактатах наголошено на місіянізмі відповідно української («Книги буття») та польської («Книги народу польського») націй у слов'янському світі.

Дещо по-іншому бачив спрямованість «Книг буття» Дмитро Чижевський: «Основна думка “Книг битія” – історія є накреслений Богом людству шлях до спасення» (Чижевський, 2005: 110).

Один із чільних представників Братства Пантелеймон Куліш у своєму «Історичному оповіданні» написав, згадуючи події середини 1840-років: «Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної

епохи (Куліш мав на увазі трагічний для України 1847 рік. — *В. І.*), українська пісня й неписана словесність народу українського натхнула молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут» (Куліш, 1882: 7). Як бачимо, до основоположних чинників ідеології Братства Куліш долучив і народну словесність.

До цих засад діяльності Братства варто додати й їхнє прагнення домогтися ліквідації кріпосного права, а тому вони й записали у восьмому пункті «Головних правил товариства»: «Товариство буде прагнути передусім про викорінення рабства і будь-якого приниження нижчих класів, і про повсюдне поширення грамотності» (Закон Божий, 2024: 34).

За Кулішем, братчики «знали, що в Англії не право і не декрет, а культура знищила крѣпацтво» (Куліш, 1882: 13), а тому мали «проповідати серед просвіщенних панів українських визволення народу з крѣпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової» (Куліш, 1882: 8)²⁰. Члени Братства розуміли, що все це передбачало активну літературну працю, «видавання книжок, заведення шкіл тощо» (Міяковський, 1928: 38). Важливість

---

²⁰ Про те, що практично всі кирило-методіївці переймалися питанням підневільного становища селян, див. Міяковський, 1928: 34–37. Сам Куліш також відомий своєю невеликою книжечкою «Карманная книжка для помещиков, или Лучший, извлеченный из опыта способ управлять именем» (1846), що стосується цієї тематики – про неї див. Івашків, 2009: 90–96.

просвітницької роботи серед українського народу запримітив навіть Алексей Петров, котрий у своєму доносі «переказував слова Гулака, що “для тривкішого розповсюдження ідей свободи між слов’янськими племенами необхідно заснувати школи для простого народу, а також писати й видавати твори”» (Міяковський, 1928: 38).

Іван Глизь вважав, що, характеризуючи ідеологічні засади Братства, варто акцентувати на очевидному патріотизмі, любові братчиків до України та їхній вірі у її світле майбутнє як незалежної держави, чого вона може досягти лише з Христовою вірою. Звідси логічно випливає й ідея месіанізму українського народу, бо, як бачимо з документів Братства, з усіх націй лише він (український народ) найближче підійшов до «повного осмислення, визнання та розуміння Бога» (Глизь, 1991: 7). Такий висновок можна доповнити словами Пантелеймона Куліша, висловленими у листі до Миколи Костомарова від 27 червня 1846 р.: «Християнство ж ніяк не повинно охолоджувати наші прагнення до розвитку своїх національних начал, адже не без причини кинуте в землю зерно й пустило вже глибоко коріння. Втрата нашої мови і звичаїв є найгіршим, що може статися, а викажете, що лише б ми були прекрасними християнами, це ще не нещастя. Не забувайте, що наш українець (простий) лише до тих пір і християнин, поки всі його звичаї і вірування при ньому» (Куліш, 2005: 89). За Д. Чижевським, це була відповідь на слова Костомарова про те,

що «дійсний християнин не повинен прив'язуватися до яких-будь звичаїв народніх <...>, до того, що зветься народністю» (Чижевський, 2005: 108).

Джерела месіянства «Книг буття» варто шукати також у творчості майбутніх братчиків першої половини 1840-х років, зокрема в прозовому варіанті поеми Пантелеймона Куліша «Україна» в «Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького», написаній українською мовою упродовж 20 червня — 1 липня 1843 року в Києві²¹, а опублікованій лише в 1990 році²². Сучасна дослідниця Лариса Похила звернула увагу на те, що назва, а також і концепція «Книги о ділах...» могли постати під впливом знаменитої праці А. Міцкевича «Книга народу польського і пілігримства польського» (1832) (див. Похила, 2000: 99), тобто того ж джерела, що й «Книги буття».

До цього варто додати й Кулішеву поему «Україна» та його «Повість про український народ» (1846), які також треба розглядати в контексті ідеології українського політичного руху. Так, «Повість», за О. Грушевським, «цікава деякими своїми прикметами, що стоять в тісній зв'язку з тодішніми історичними поглядами і з'являються таким чином не особистими поглядами і дум-

---

²¹ Це був окремий зошит, котрий зберігався у дядька Василя Білозерського — Миколи Даниловича Білозерського (див. Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 2: 65).

²² Див. Куліш, 1990: 66–80. Зазначу, що І. І. Глизь у передмові до свого видання «Книг буття українського народу» ніяк не згадав про цей твір, хоча він опублікований у другому томі того ж тритомного збірника матеріалів Братства.

ками автора, але відгомоном загальних поглядів і оцінок гуртка вчених прихильників рідної старовини» (Грушевський, 1908: 158). Неважко помітити, що Кулішеве визначення цілей запорозьких козаків («воювати проти ворогів християнства — татар і турків, і визволити свою рідну Україну від деспотичної влади польсько-руських дворян» — Куліш, 2016: 153; цитата у перекладі Ярослави Приходи) суголосне параграфам 78 («І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі») та 86 («козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні» — Закон Божий, 2024: 20–21) «Книг бугтя українського народу».

«Книга о ділах...» містить вступ, у якому обґрунтовано необхідність вивчення історії України, адже, за П. Кулішем, саме українці є винятковим народом у контексті всесвітньої історії: «З усіх народів, котрі населяють землю, жоден не здійснив таких відажних і благородних подвигів на користь християнства, жоден не зазнав стількох мук і різних бід за віру і любов до батьківщини, як народ український» (Куліш, 1990: 66).

Очевидно, що ця фраза не лише суголосна ідеям Кирило-Методіївського братства, які також вважали Україну винятковою нацією, а й власне однією з тих ідеологічних передумов, які безпосередньо спричинилися до появи «Книг бугтя українського народу». Думаю, що не без участі П. Куліша у «Книгах бугтя...»

месіянство української нації постало як основоположна ідеологічна концепція, яка певною мірою впливала з того, що лише «два народи на світі були умніші й дотепніші: євреї і греки» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990: 251) (згадаймо, як у вступі до поеми «Україна» Куліш писав: «Не було в світі люду одважнішого й славішого над греків і козаків»), а кращі риси цих націй (свободу та віру в єдиного Бога) перейняли лише українці, котрі єдині з-поміж інших народів залишилися благословенним народом, бо не знали ні царя, ні панів, а натомість утворили козацьке братство. Відтак уся Україна «держалась Закону Божого, і всякий чужеземець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів» (Закон Божий, 2024: 21). На противагу «Книгам буття», праця Куліша має більш виразну національно-патріотичну зорієнтованість, закликає українців глибше пізнавати минуле свого народу.

Куліш свято вірив, що «прийде час, коли українці, звернувшись до своєї старовини, до своїх пісень та своєї багатої й пишної мови, доведуть народам, що не даремно їхні діди гриміли славою у всьому світі і не даремно залишили їм свої голосні пісні і багате слово» (Куліш, 1990: 67). І лише тоді постане нова Україна, «все оживе, все стрепенеться, відчує Україна свої моральні сили, і оновиться, яко орля, юність її» (Куліш, 1990: 67). Отже, це чи не перше «обґрунтування ідеї національного відродження

України, біблійний пафос якої перехоплював стиль “Книг буття українського народу”» (Похила, 2000: 100).

Кирило-методіївці мали виразну антиросійську налаштованість. Так, характеризуючи державний устрій московщини, автор (чи автори) «Книг буття» акцентував (чи акцентували) на деспотизмі тамтешньої влади, на тому, що цар московський, «клянячись татарам, і ноги ціловав ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський» (Закон Божий, 2024:20), а сам московський народ одурів і «попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре» (Закон Божий, 2024: 20). Характеризуючи період середини XVII ст., зокрема союз України та московії, автор «Книг буття» наголосив, що після того «скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель» (Закон Божий, 2024: 21). Наявна й негативна характеристика найвідоміших російських правителів Петра I та Єкатеріни II (епітети про неї: «курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого» – Закон Божий, 2024: 22), яка врешті «доконала козацтво і волю» (Закон Божий, 2024: 22)²³.

---

²³ Порівняймо характеристику цих правителів у поемі-видінні Тараса Шевченка «Сон (Комедія)», написаній у Петербурзі 8 липня 1844 р. після повернення з України: «Це той *первий*, що розпинав / Нашу Україну, / А *вторая* доканала / Вдову сиротину» (Шевченко, 2001: 274–275).

Відповідаючи на запитання жандармів III Відділу, Костомаров однак говорив: «Я вів часту і тривалу суперечку із Кулішем і на словах, і письмово, і бажав відвернути його від виняткової, фанатичної відданості Україні за допомогою міркувань та історичних доказів» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 280). Врешті, тема ставлення Костомарова до українців та росіян, а також його погляд на державну незалежність України (усе це варто розглядати також і з позицій твердження про його авторство «Книг буття») заслуговують спеціальної уваги передусім у контексті прикінцевих тверджень «Книг буття» щодо того, що «Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» (Закон Божий, 2024: 23). Безперечно, треба пам'ятати і про його відому публіцистичну статтю «Дві руські народності» (Основа. 1861. № 3. С. 33–80), а також те, що, за свідченням Куліша, Костомаров з особливим натхненням декламував знамениті Шевченкові поеми «Сон», «Кавказ» та ін., які знав напам'ять (див. Куліш, 2009: 215).

Щодо Куліша²⁴ зауважу, що під час його допитів у справі ідеології Кирило-Методіївського братства основна увага жандармів була прикута до «Повісті про український народ» як твору найбільш виразного у своєму патріотизмі, хоча вони запитували і про інші його видання на історичну тему — роман «Михайло Чар-

---

²⁴ Д. Чижевський стверджував, що «“кирило-методіївцем” і романтиком Куліш залишався завше» (Чижевський, 2005: 124).

нишенко» та епопею «Україна»²⁵. Відтак усі ці книжки було визнано ідеологічно шкідливими, заборонено та знищено. Про «Повість про український народ» було сказано, що вона «могла приносити значну шкоду тим, що написана для дітей старшого віку» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 2: 81).

Безперечна пов'язаність є й між діяльністю Братства і творчістю Тараса Шевченка періоду «трьох літ», зокрема його завершальної частини, тобто жовтня — грудня 1845 року, а також циклу «В казематі». Так, думка про те, що саме німці причинилися до міжслов'янської ворожнечі, наявна у вступі до поеми «Єретик» (написаний 22 листопада 1845 р., а основний текст поеми — 10 жовтня): «Отак німота запалила / Велику хату. І сім'ю, / Сім'ю слав'ян роз'єднала / І тихо, тихо упустила / Усобищ лютую змію» (Шевченко, 2001: 287). У підсумку «виростали у кайданах / Слав'янські діти, / І забули у неволі, / Що вони на світі!» (Шевченко, 2001: 287). У «Книгах буття» зокрема зазначено, що «попадали слов'яне в неволю до чужих; чехи і полабці — до німців, серби і болгари — до греків і до турок, москалі — до татар»

---

²⁵ Ось якою була оцінка цих творів Куліша у вироку III Відділення: «Куліш у своїх опублікованих творах “Повість про український народ” 1846, “Україна” 1843 та “Михайло Чарнишенко” 1843 р. із захопленням описував дух колишнього козацтва, наїзди гайдамаків зображував як рицарські, представляв історію цього народу як чи не найзнаменитішу з усіх історій, його славу називав всесвітньою, наводив пісні українські, в яких виражено любов до свободи, натякав, що цей дух не охолов і досі ховається серед малоросіян, описував розпорядження імператора Петра I та його наступників у вигляді пригноблень і утисків народних прав» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1: 76).

(Книги буття, 2024: 19). Основному тексту поеми «Єретик» передує епіграф, узятий із «Псалтиря»: «Камень, его же небрегоша зиждущіи, сей бисть въ главу угла: отъ Господа бысть сей, и есть дивенъ во очесахъ нашихъ» (Шевченко, 2001: 289). Його перша частина поміщена в «Книгах буття» у частині, в якій ідеться про слов'ян. Тими ж словами й завершується текст «Книг буття».

Якщо в містерії «Великий льох», на мою думку, наявні віддалені паралелі з «Книгами буття» (наприклад, коли перша ворона хвалить третю за те, що та «Так кацапів закрепила / У німецькі кайдани – / Хоч лягай та й засни» – Шевченко, 2001: 321), то в інвективі «Кавказ» вони більш очевидні. Так, у цьому творі йдеться про ізраїльського царя Давида, котрий «свині пас / Та дружню жінку взяв до себе, / А друга вбив. Тепер на небі» (Шевченко, 2001: 345), що відповідає такому місцю «Книг буття»: «євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони негаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його Бог попустив у гріх: він одняв у сусіда жінку; се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє» (Книги буття, 2024: 15).

За І. Франком, вплив Кирило-Методіївського братства надійшов у Галичину «в тій формі, яку їм дав у своїх творах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказувалися думки відмінні, менше повні і менше

ясні» (Франко, 2008: 548). У працях інших кирило-методіївців, відомих у Галичині, на його думку, політичні думки братчиків були практично відсутні. Франко далі додав, що «ідеї К[ирило]-М[етодіївського] б[ратства], проціджені крізь твори Шевченка, “Основу” та пізніші белетристичні, історичні та етнографічні писання братчиків, — от це зміст тієї другої фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 1860-ті роки і дала початок сторонництву народовців у Галичині» (Франко, 2008: 549).

Після проголошення вироку «19 червня міністр внутр[ішніх] справ гр[аф] Перовський повідомив циркулярно губернаторам про результат представлення III Відділення: “надруковані твори Шевченка — “Кобзар”, Куліша — “Повість про український народ”, “Україна” і “Михайло Чернишенко”; Костомарова — “Українські балади” та “Вітка” — заборонені та вилучені з продажу. Міністр народної освіти тоді ж наказав цензурному відомству про те, щоб не дозволяти в майбутньому передруковувати ці твори новим виданням» (Івашків, 2016: 52–53).

Кирило-методіївці, хоча й не всі, у середині 1850-х років врешті повернулися із місць заслання уже до Петербурга, який називали «болотом», де продовжили свою працю на благо України: Т. Шевченко готував третє видання «Кобзаря» та «Буквар», П. Куліш видав унікальну народознавчу працю «Записки о Южной Руси» та історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року»,

а М. Костомаров повернувся до викладацької та наукової діяльності. Усі вони разом, а також В. Білозерський наполегливо добивалися права видавати український журнал — Кулішеві дозволили видати альманах «Хата» (1860), а В. Білозерському «Основу», співробітниками якого стали і Куліш, і Костомаров. 1861 року помер Т. Шевченко, наступного року припинила виходити «Основа», а ще через рік настала нова загроза українству — Валуєвський циркуляр.

ЛІТЕРАТУРА

Білецький Л. «Книга битія українського народу», як пам'ятка декларації прав україн[ського] народу. *Науковий збірник Українського вільного університету в Празі*. Прага, 1942. Т. 3. С. 77–94.

Глизь І. І. Передмова. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга бугтя українського народу. Київ: Либідь, 1991. С. 5–10.

Глизь І. Кирило-Мефодіївське Братство. *Шевченківська енциклопедія*: у 6 т. Київ: Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, 2013. Т. 3. С. 356–365.

Грушевський О. З сорокових років. 1. «Повість об українском народѣ» Куліша. *Записки наукового товариства імени Шевченка*. 1908. Т. LXXXIII. Кн. III. С. 158–168.

Гуревич З. «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського братства / за ред. М. Яворського. Харків: Державне видавництво України, 1928. 118 с.

Зайцев П. «Книги буття», як документ і твір. *Наше минуле*. 1918. № 1. С. 22–35.

Закон Божий (Книги буття українського народу) / упоряд. та передм. В. Івашківа. Тернопіль: Підручники і посібники, 2024. 48 с.

Зеров М. К. Українське письменство ХІХ ст. Зеров М. К. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці. С. 4–245.

Івашків В. М. Маловідома Кулішева брошура 1846 року. *Слово і час*. 2009. № 8. С. 90–96.

Івашків В. Пантелеймон Куліш та його політична історія українського народу. Куліш П. Повість про український народ. Тернопіль: Терно-граф, 2016. С. 5–57.

Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 1. 544 с.; Т. 2. 696 с.; Т. 3. 440 с.

Козак С. Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське Братство / пер. з польської і ред. М. Лесюка. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 253 с.

Костомаров М. Книги Битія Українського народу / упоряд., прим., варіанти, післямова «“Книги битія” М. Костомарова» Б. Янівського. Авґсбург, 1947. 60 с.

Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин (До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша). Хроніка 2000. *Український культурологічний альманах*. Київ, 2009. Вип. 78. С. 205–229.

Куліш П. Історичне оповідання. Куліш П. А. Хуторна поезія. У ві Львові, 1882. С. 7–42.

Куліш П. О. Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького. *Кирило-Мефодіївське товариство*. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 2. С. 66–80.

Куліш П. Повість про український народ / упоряд. та автор вступ. статті В. Івашків; пер. з рос. Я. Приходи. Тернопіль: Терно-граф, 2016. 228 с.

Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2005. Т. 1: 1841–1850 / упоряд. і комент. О. Федорук. 648 с.

Луняк Є. Гурток кирило-мефодіївців: до питання про назву товариства. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2002. Вип. 20. С. 74–79.

Луняк Є. Кирило-Мефодіївське товариство в зарубіжних історичних дослідженнях. *Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій*: зб. матеріалів V Міжнародної наук. конф. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 109–126.

Міяковський В. В. Люди сорокових років (Кирило-мефодіївці в їх листуванні)». *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. II. С. 33–98.

Похила Л. Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорізького». *Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження*. Львів – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. С. 93–102.

Франко І. *Ukraina irredenta*. Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50 т. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 53. С. 539–557.

Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 1. С. 1–162.

Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 1. 784 с.

Янівський Б. [Міяковський В.] «Книги Битія» М. Костомарова. М. Костомаров. *Книги Битія Українського народу*. Авґсбург, 1947. С. 41–60.